

TROOST BIJ ROUW:
HOE VERZACHT JE JE VERDRIET

Pseudo-Cicero

Troost bij rouw: hoe verzacht je je verdriet

Een filosofisch zelfhulpboek bij
rouwverwerking om de dood
van een kind

In een vertaling van Jan Bloemendal

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2023 uitgeverij Noordboek

Titel: Troost bij rouw: hoe verzacht je je verdriet

Auteur: Pseudo-Cicero

Vertaling: Jan Bloemendal

Originele titel: *Consolatio liber quo se ipsum de filiae morte consolatus est, nunc primum repertus et in lucem editus* (Sigonio-uitgave, 1583); *Consolatio, vel De luctu minuendo* (Sigonio-uitgave, 1584)

Omslagontwerp: René van der Vooren

Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 9789464710953

NUR 683|770|730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland - info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

Inleiding	7
Troost bij rouw	19
Aantekeningen	97

INLEIDING

Het is wel het ergste wat een ouder kan moeten meemaken: je kind verliezen. Er zijn talloze boeken geschreven over het verwerken van verlies en over rouw en wie iets wil lezen op dit terrein, kan uit vele boeken kiezen. Sommige daarvan zijn praktisch: hoe ga je om met rouw, of hoe help je als vriend(in) of als familielid ouders die zo'n verlies hebben geleden. Andere werken zijn meer theoretisch. In dergelijke studies onderscheiden auteurs vijf of zeven fasen van rouw: van ongeloof en woede tot acceptatie. Allerlei vragen komen op: waarom moet het mijn kind overkomen, waarom mij? Is mijn kind weg, of leeft het op de een of andere manier voort? Is er een leven na de dood, of is er dan niets? Waar haal je dan je troost uit? Wat zijn je coping-strategieën? Sommige ouders hebben de neiging een letterlijk of figuurlijk monument voor hun overleden kind op te richten, wat zeker kan helpen bij het verwerken.

Het ergste, het verlies van een kind, overkwam de Romeinse politicus, filosoof en redenaar Marcus Tullius Cicero (106-43 v. Chr.), toen zijn geliefde dochter Tullia in 45 v. Chr. stierf aan de gevolgen van een miskraam. Ze was nog maar 32. Hoe komt een mens daar bovenop?

Cicero kende verschillende filosofische boeken die troost probeerden te bieden aan mensen in rouw, die hij las in de bibliotheek van zijn goede vriend Titus Pomponius Atticus. Maar die waren geschreven door filosofen die zelf niet zo'n groot verdriet doormaakten. Cicero is de eerste die als het ware

een zelfhulpboek schreef om zich met verstandelijke redeneringen uit de depressie te halen waar de dood van Tullia hem in gebracht had. En met succes, zoals hijzelf in alle bescheidenheid zegt in zijn *Gesprekken in Tusculum* (4, 63) en zijn *Brieven aan Atticus* (12, 14, 3). Zelfs zonder onderscheid van fasen in rouw.

Het leven van Cicero's dochter Tullia was niet over rozen gegaan. Ze was geboren in 78 v.Chr. Op twintigjarige leeftijd was ze al weduwe; ze hertrouwde op haar tweeëntwintigste, scheidde, en hertrouwde toen ze zevenentwintig was, maar ook dat huwelijk was geen succes. Ze kreeg een miskraam, en scheidde kort daarop opnieuw terwijl ze in verwachting was. De zoon die geboren werd, stierf, en een maand later stierf zij ook zelf aan de complicaties. Cicero zat in zak en as, en wilde een gedenkteken voor haar oprichten — letterlijk, én figuurlijk in een werk over troost.

Tullia stierf in een moeilijke periode voor Cicero. In 63 v.Chr. was hij consul, en op het toppunt van zijn macht. Daarna ging het bergafwaarts: de politieke situatie in Rome verslechterde door de tweestrijd tussen Pompeius en Caesar, en toen Caesar in 49 v.Chr. Italië binnentrok, vluchtte Cicero uit Rome. Pas in 46 v.Chr. keerde hij terug, maar kwam er na dertig jaar een einde aan zijn huwelijk met Terentia. Het jaar erop zou Tullia sterven, iets waar Cicero eigenlijk niet meer bovenop gekomen is.

Wells las hij allerlei werken over troost, waarvan de belangrijkste was: *Rouw*, van de Griekse (Platoonse) filosoof Crantor van Soli (gest. 276 v.Chr.). Na deze lectuur schreef Cicero in een paar weken zijn *Troost bij rouw* (*Consolatio*). Het is de verdienste van *Troost bij rouw* dat het de eerdere, Griekse traditie van de *consolatio*-literatuur naar de literatuur en filosofie van de late Republiek overbracht. Het moet een indrukwekkend werk zijn geweest, maar in de loop van de vierde eeuw is het voor zover we weten verloren gegaan. Er zijn nog 23 fragmenten overgeleverd, bij Cicero zelf, Plinius de Oudere, en de kerkvaders Lactantius en Augustinus. De fragmenten werden verschillende

malen uitgegeven, voor het laatst door Claudio Vitelli (1979), die ook opmerkingen van Cicero zelf over zijn *Troost bij rouw* in zijn andere werken verzamelde. Naar het werk zelf werd, zeker door Italiaanse humanisten uit de renaissance, naarstig gezocht.

In 1583 verscheen het werk opeens, compleet, in Venetië onder de titel *M. Tullii Ciceronis Consolatio liber quo se ipsum de Filiae morte consolatus est, nunc primum repertus et in lucem editus* (Marcus Tullius Cicero's boek *Troost waarmee hij zichzelf troostte over de dood van zijn Dochter, nu voor het eerst teruggevonden en uitgegeven*). De uitgave werd een groot succes, en werd zelfs een tijdlang opgenomen in de officiële Teubner-uitgave van Cicero's werken. Maar de uitgave werd ook al meteen bekritiseerd als vervalsing. En dat was het ook. Het werk is hoogstwaarschijnlijk geschreven door de Italiaanse humanist Carlo Sigonio of Carolus Sigonius (1522 of 1523-1584) uit Modena. Zijn auteurschap is nooit echt vastgesteld, maar hij is wel de meest voor de hand liggende kandidaat. Sigonio, hoogleraar Grieks en letterkunde in achtereenvolgens Modena, Venetië en Padua, en sinds 1563 in Bologna, was een groot kenner van de chronologie en geschiedenis van Rome, de geschiedenis van middeleeuws Italië en de theorie van geschiedschrijving. Verder was hij een expert in Cicero's leven en werk en een echte 'Ciceroniaan', in de zin dat hij uitstekend Latijn schreef in de stijl van Cicero. Het werk werd uitgegeven onder de naam van Cicero en bevatte fragmenten uit het oorspronkelijke essay van de Romeinse filosoof; bovendien is het vaak uitgegeven als een niet-authentiek werk van Cicero, vandaar dat we het toeschrijven aan Pseudo-Cicero.

Als Sigonio de auteur is, haalde hij wellicht zijn inspiratie uit een werk van kardinaal Jacopo Sadoletto, *Lof van de filosofie* (*De laudibus philosophiae*), gepubliceerd in Lyon in 1538, in Venetië in 1539 en in Bazel in 1541. Dit was gebaseerd op een ander verloren gegaan werk van Cicero, *Hortensius*, dat hij toevallig of niet in dezelfde periode schreef als *Troost bij rouw*. Sigonio bewonderde deze humanist en stadgenoot Sadoletto, die Cicero weer

tot leven bracht. Sigonio zelf verzorgde een uitgave van de fragmenten van Cicero's prozawerken (*Fragmenta Ciceronis*) die in 1559 en 1560 in Venetië verscheen. De editie bevatte ook de zeven toen bekende fragmenten van de verloren gegane *Consolatio*. Deze uitgave bleef, samen met een gelijktijdige uitgave van alle fragmenten van Cicero, ook de verzen, door de Poolse geleerde Andreas Patricius, die in Padua woonde, eeuwenlang de standaarduitgave.

In zijn toelichting bij de fragmenten gaf Sigonio weer wat volgens hem de structuur van Cicero's *Consolatio* geweest zou kunnen zijn:

Volgens mij heeft hij eerst over de ellende van de mensen gemmerd, die als het ware dit leven binnengestapt zijn om te boeten voor misdaden. Maar hij voegde toe dat we dit alles heel licht moeten opvatten, omdat we deze tegenslagen gemakkelijk kunnen doorstaan met hulp van alleen de dood. Vervolgens heeft hij zijn bittere lot verzacht door het voorbeeld van een verzameling van veel beroemde mannen. Daarna sprak hij over de eeuwigheid van de ziel en over het vergoddelijken van zijn dochter om haar onsterfelijke roem te bezorgen. Hij heeft vooral de filosoof Crantor gevolgd.

De auteur van *Troost bij rouw* volgde exact deze opbouw. Het is daarmee niet onwaarschijnlijk dat Sigonio zelf de schrijver is. Daarbij moet wel worden aangetekend dat Ambrogio Traversari in 1432 schreef dat hij in Perugia een 'kort werk over troost' had teruggevonden 'van een onbekende, maar goed opgeleide auteur', wat goed kan verwijzen naar *Troost bij rouw*.

De reconstructie, zoals we de vervalsing ook kunnen noemen, verscheen in februari of maart 1583 bij de gerespecteerde Venetiaanse drukker Girolamo Polo, in een klein duodecimo formaat, zonder voorwoord, inleiding of enig commentaar. Het manuscript was aan de drukker overhandigd door Francesco Vianelli, een secretaris van de kanselarij in Venetië — en een

oud-student van Sigonio. In mei van hetzelfde jaar verscheen in Padua een reactie van de geleerde humanist en kenner van de klassieke oudheid Antonio Riccoboni (1541-1599), *De Consolationis libro iudicium* (Oordeel over het boek Troost bij rouw) in de vorm van een brief, gedateerd 28 april. Hij beschuldigde Sigonio ervan Troost bij rouw zelf geschreven te hebben. Of te hebben samengesteld uit allerlei citaten, halve citaten en toespelingen van en op werken van Cicero, vooral de *Gesprekken in Tusculum*, *Plichten*, *Voor de dichter Archias* en *De droom van Scipio*. Bovendien was het verdacht dat de originele fragmenten in Troost bij rouw in precies dezelfde volgorde voorkwamen als in Sigonio's eigen editie ervan uit 1559. Daar kwam bij, aldus Riccoboni, dat de ideeën over de ouderdom in Troost bij rouw sterk verschilden van die in Cicero's eigen *Ouderdom*. Dan had Cicero daar toch wel iets over gezegd. Bovendien waren sommige stukken ontleend aan de Franse contemporaine schrijver Marc-Antoine Muret (1526-1585)! De controverse reikte tot in Rome. In juni 1583 vervaardigde Latino Latini, een wat oudere humanist uit Rome, zijn bevindingen, met een lijst van 28 verdachte plaatsen zoals aangemerkt door anonieme 'critici in Rome' met inconsistenties, foutieve uitdrukkingen en woorden en uitdrukkingen die pas na Cicero's tijd gebezigd werden. Die lijst vulde hij aan met vier pagina's eigen observaties. Bovendien waren er zelfs een paar christelijke uitdrukkingen in het troostgeschrift terechtgekomen. Sigonio kreeg de lijst onder ogen.

Sigonio moest wel reageren, en deed dat ook met twee essays (*Orationes*). In september 1583 publiceerde hij een tweede editie van Troost bij rouw onder de titel *M. Tullii Ciceronis Consolatio vel De luctu minuendo* (Marcus Tullius Cicero's Troost of Het verminderen van rouw). Daarin nam hij het 'origineel' op, de fragmenten die hij en Patricius hadden verzameld, Riccoboni's Oordeel en zijn twee eigen essays ('Caroli Sigonii pro eadem [Consolatione] orationes duae'). Hij verdedigde hartstochtelijk de echtheid van Troost bij rouw. Zijn voornaamste verdediging was juist dat de originele fragmenten erin vervat waren. Een ander argu-

ment dat hij gebruikte: veel werken van Cicero zijn gebrekkig overgeleverd, en in de zestiende eeuw neemt men er nota bene aanstoot aan dat een werk nu eens in een mooie en goede staat is teruggevonden! Voorgangers als Petrarca en Poggio hadden toch ook handschriften van Cicero ontdekt? (Petrarca had in 1345 achthonderd brieven gevonden.) En ja, er zaten fragmenten van Muret in de *Consolatio*, maar die had Muret weer ontleend aan werken van Cicero. Riccoboni reageerde hierop met een *De Consolatione iudicium secundum quattuor disceptationibus explicatum* (Het tweede oordeel over Troost bij rouw in vier discussies uiteengezet, Vicenza 1584). Het laatste argument beantwoordde hij met de constatering dat Muret zich weliswaar op Cicero zelf had gebaseerd, maar met soms andere woorden, en dat *Troost bij rouw* juist die woorden had overgenomen. Nog een andere humanist, die Cicero's werken had uitgegeven, Janus Gulielmus (1555-1584), mengde zich in de discussie. Hij publiceerde ook in 1584 *Adversus C. Sigonium assertio, non esse aut M. Tullii, aut satis dignam M. Tullio eam quae illius nomine venditetur Consolationem* (Verklaring tegen Carlo Sigonio, dat het werk dat onder de naam *Troost bij rouw* wordt verkocht niet van Cicero is, en Cicero zelf niet waardig). De hele discussie eindigde abrupt met Sigonio's dood, maar had daarvoor zijn laatste levensjaar vergald. Het Ciceroniaanse werk werd in heel Europa onder geleerden besproken, zowel beneden als boven de Alpen.

Het werk bleef besproken worden. In 1910 onderzocht Evan Sage het werk onder meer op stilistische kenmerken en concludeerde dat het zeker niet van Cicero zelf was. In 1999 onderzochten drie computerlinguïsten het werk, vergeleken de stijl ervan met die van zes auteurs uit de oudheid en vijf uit de Italiaanse renaissance en kwamen tot de conclusie dat het zeer onwaarschijnlijk is dat *Troost bij rouw* van Cicero zelf is, en waarschijnlijk geschreven is door Sigonio, al geeft het onderzoek geen definitief uitsluitsel.

Voor *Troost bij rouw* putte de zestiende-eeuwse auteur uit diverse bronnen, waaronder Cicero's eigen werken, in het bijzonder

Gesprekken in *Tusculum*, Rede voor de dichter Archias, en *De droom van Scipio*, uit de fragmenten uit *Troost bij rouw* die bij Cicero zelf, de kerkvader Lactantius en Plinius de Oudere te vinden waren en die door Sigonio waren uitgegeven, uit brief 60 van Hieronymus, een troostbrief gericht aan zijn jeugdvriend bisschop Heliodorus, uit werken van Muret en uit Marsilio Ficino's *Leven van Plato*.

Om de inhoud van het werk weer te geven, is een schema van de structuur het duidelijkst:

Inleiding: Alleen door mezelf te troosten kom ik mijn verdriet te boven [§1-7]

Troostgrond I: Het leven van een mens is ellendig [§8-27]

- Dat geldt voor alle stadia van het leven: van het eerste begin tot in de ouderdom [§8-17]
- en voor alle lagen van de bevolking [§18-23]
- voor vrouwen nog het meest [§23-26]
- maar ook voor mannen [§26-27]

Troostgrond II: De dood is beter dan het leven [§28-41]

- De mens is geboren om voor misdaden te boeten [§28-34]
- Het is het beste nooit geboren te zijn [§35-38]
- Na de dood leef je door of is er niets [§38-41]

Troostgrond III: De dood hoort bij het menselijk leven [§42-43]

- Bovenmatige rouw is een schande en een misvatting [§43-47]
- Sterven doet geen pijn [§47-50]
- De filosofie wapent een mens tegen heftige emoties bij tegenslag [§50-55]
- We leven met misvattingen [§55-58]

Troostgrond IV: Wanneer en hoe sterven we? [§58-72]

- Het is het beste jong te sterven [§58-61]
- Een succesvolle carrière is een illusie [§62-66]
- Over zelfmoord, onderlinge vernietiging en hoop [§66-70]
- De zegening van een tijdige dood [§71-72]